

ICHKI NAZORAT TIZIMINI BAHOLASHNI TAKOMILLASHTIRISH: BAHOLASH MEZONLARI VA USLUBIY YONDASHUVLAR

Mamatqulov Xaybulla Narzullayevich

TDIU Moliya va iqtisod boshqarmasi boshlig'i

Audit kafedrası katta o'qituvchisi

E-mail: khaybullamamatkulov@gmail.com

Annotatsiya. Tezisda ichki nazorat tizimini baholash mezonlari tizimlashtirilib, vaznli ballarga asoslangan kompleks baholash usuli taklif etildi. Tizimli va qiyosiy tahlil hamda balli-reyting yondashuvi orqali nazorat muhiti, risklarni baholash, nazorat tadbirlari, axborot va kommunikatsiya hamda monitoring birlashtirildi. Shartli tashkilot misolida integral ko'rsatkich 71,7 ballni tashkil etib, nazorat darajasi yaxshi deb baholandi. Monitoring va risklarni baholash ustuvor takomillashtirish yo'nalishlari sifatida ajratildi. Natijalarni mezonlar kesimida tahlil qilish, baholashni raqamlashtirish va uzluksiz monitoringni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: ichki nazorat, baholash mezonlari, balli-reyting usuli, vazn koeffitsiyentlari, integral ko'rsatkich, risklarni baholash, monitoring.

Аннотация. В тезисах были систематизированы критерии оценки внутреннего контроля и предложен комплексный метод на основе взвешенных баллов. Системный и сравнительный анализ сочетался с балльно-рейтинговым подходом. Оценка охватила контрольную среду, оценку рисков, контрольные мероприятия, информацию и коммуникацию, мониторинг. На условном примере интегральный показатель составил 71,7 балла, что соответствовало хорошему уровню контроля. Мониторинг и оценка рисков были выделены как приоритетные направления совершенствования. Разработаны рекомендации по анализу отдельных критериев, цифровизации оценки и развитию непрерывного мониторинга в системе управления организацией.

Ключевые слова: внутренний контроль, критерии оценки, балльно-рейтинговый метод, весовые коэффициенты, интегральный показатель, оценка рисков, мониторинг.

Abstract. The thesis systematised internal control assessment criteria and proposed a comprehensive method based on weighted scores. Systemic and comparative analysis supported a scoring approach covering the control environment, risk assessment, control activities, information and communication, and monitoring. A hypothetical example yielded 71.7 points, indicating a good control level. Monitoring and risk assessment emerged as improvement priorities. Recommendations addressed analysis by individual criterion, digitalisation of assessment, and continuous monitoring within organisational management.

Keywords: internal control, assessment criteria, scoring method, weighting coefficients, composite indicator, risk assessment, monitoring.

Kirish. Zamonaviy boshqaruv tizimida moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, aktivlarning saqlanishini ta'minlash, buxgalteriya hisobi va moliyaviy

hisobotlarning ishonchliligini oshirish ko'p jihatdan tashkilotda shakllantirilgan ichki nazorat tizimining samaradorligiga bog'liq. Ichki nazorat tizimi tashkilot faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy va operatsion risklarni o'z vaqtida aniqlash, xato va kamchiliklarning oldini olish hamda boshqaruv qarorlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Biroq ichki nazoratning mavjudligi uning samarali faoliyat ko'rsatayotganligini anglatmaydi. Shu sababli ichki nazorat tizimini muntazam ravishda baholash, mavjud zaif tomonlarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha tegishli choralarni belgilash talab etiladi.

Tadqiqotning maqsadi ichki nazorat tizimini baholash mezonlarini tizimlashtirish hamda balli-reyting yondashuvi asosida ichki nazorat samaradorligini kompleks baholash usulini taklif etishdan iborat.

Tadqiqotda tizimli va qiyosiy tahlil, guruhlash, ekspert baholash, koeffitsiyent usuli, balli-reyting baholash hamda ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism. Ichki nazorat tashkilotning moliyaviy-xo'jalik operatsiyalari qonunchilik va ichki tartiblarga muvofiq amalga oshirilishi, moliyaviy axborotlarning ishonchliligi hamda mavjud resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashga qaratilgan uzluksiz jarayon sifatida qaralishi lozim.

Ichki nazorat tizimini faqat moliyaviy xatolar yoki aniqlangan kamchiliklar soniga qarab baholash uning haqiqiy holatini to'liq aks ettirmaydi. Shu bois ichki nazoratning bir-biri bilan bog'liq bo'lgan tarkibiy elementlarini kompleks baholash maqsadga muvofiq.

Tadqiqot doirasida ichki nazorat tizimini quyidagi besh asosiy mezon asosida baholash taklif etiladi:

1-jadval

Ichki nazorat tizimini baholash mezonlari va ularning vazn koeffitsiyentlari¹⁴¹

№	Baholash mezonlari	Mazmuni	Vazni, foizda
1	Nazorat muhiti	Vakolatlar, mas'uliyat, ichki tartib va nazorat madaniyati	20
2	Risklarni baholash	Risklarni aniqlash, baholash va boshqarish	25
3	Nazorat tadbirlari	Tasdiqlash, tekshirish, vakolatlarni ajratish	25
4	Axborot va kommunikatsiya	Axborotning tezkorligi, aniqligi va almashinuvi	15
5	Monitoring	Nazorat jarayonlarini doimiy kuzatish va baholash	15
Jami-			100

Ushbu mezonlarning ustunligi shundaki, ichki nazorat faqat yakuniy natija bo'yicha emas, balki uning shakllanishiga ta'sir qiluvchi asosiy elementlar kesimida baholanadi.

Ichki nazorat tizimining umumiy samaradorlik ko'rsatkichini quyidagi formula orqali aniqlash taklif etiladi:

¹⁴¹ Muallif ishlanmasi

$$INTS = \sum_{i=1}^n (B_i \times W_i)$$

bu yerda:

INTS - ichki nazorat tizimining integral samaradorlik ko'rsatkichi;

B_i - i-mezon bo'yicha berilgan baho;

W_i - i-mezonning vazn koeffitsiyenti;

n - baholash mezonlari soni.

Har bir mezon 0 dan 100 ballgacha baholanadi. Integral ko'rsatkichni talqin qilish uchun quyidagi shkala taklif etiladi:

2-jadval

Ichki nazorat tizimining integral ko'rsatkichini baholash shkalasi¹⁴²

Integral ko'rsatkich	Ichki nazorat darajasi	Tavsif
86-100	Yuqori	Nazorat tizimi samarali
71-85	Yaxshi	Ayrim takomillashtirishlar talab etiladi
56-70	Qoniqarli	Nazoratning zaif yo'nalishlari mavjud
41-55	Past	Jiddiy takomillashtirish zarur
0-40	Kritik	Nazorat tizimini qayta tashkil etish talab etiladi

Taklif etilgan metodikaning amaliy imkoniyatlarini ko'rsatish maqsadida shartli tashkilotning ichki nazorat tizimi bo'yicha baholash amalga oshirildi. Quyidagi raqamlar metodikani namoyish etish uchun shartli hisob-kitoblar hisoblanadi.

3-jadval

Ichki nazorat tizimini baholash bo'yicha shartli hisob-kitob natijalari¹⁴³

Baholash mezon	Baho	Vazn	Vaznlashtirilgan natija
Nazorat muhiti	82	0,20	16,40
Risklarni baholash	64	0,25	16,00
Nazorat tadbirlari	78	0,25	19,50
Axborot va kommunikatsiya	74	0,15	11,10
Monitoring	58	0,15	8,70
Jami	-	1,00	71,70

Hisob-kitob quyidagicha amalga oshiriladi:

$$INTS = (82, \times 0,20) + (64, \times 0,25) + (78, \times 0,25) + (74, \times 0,15) + (58, \times 0,15)$$

$$INTS = 71,7$$

Olingan 71,7 ball taklif etilgan baholash shkalasi bo'yicha tashkilot ichki nazorat tizimining "yaxshi" darajada ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, umumiy ko'rsatkichning o'zi ayrim tarkibiy elementlarda mavjud muammolarni yashirishi

¹⁴² Muallif ishlanmasi

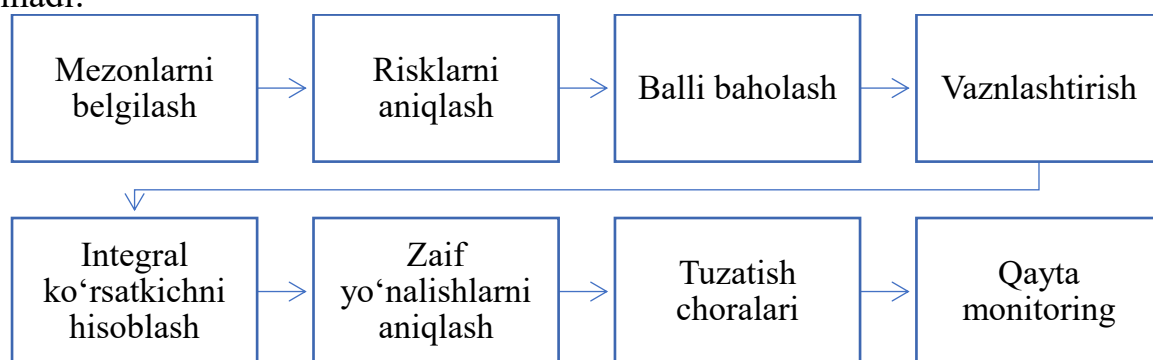
¹⁴³ Muallif ishlanmasi

mumkin. Shu sababli natijalarni mezonlar kesimida tahlil qilish alohida ahamiyatga ega.

Tahlil natijasida nazorat muhiti 82 ball bilan nisbatan yuqori natijani qayd etdi. Bu tashkilotda vazifalar va javobgarlikning belgilanishi hamda ichki tartiblarning shakllanganligini anglatadi. Nazorat tadbirlari 78 ball bilan ikkinchi yuqori natijani ko'rsatdi.

Biroq risklarni baholash 64 ball va ayniqsa monitoring 58 ball bilan nisbatan zaif yo'nalishlar sifatida namoyon bo'ldi. Bu holat tashkilotda risklarni muntazam identifikatsiya qilish, ularni ustuvorlik darajasi bo'yicha guruhlash hamda nazorat tadbirlarining natijadorligini doimiy kuzatib borish mexanizmlarini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Shu asosda ichki nazoratni baholashning quyidagi ketma-ket mexanizmi taklif qilinadi:

1-rasm. Ichki nazorat tizimini baholashning ketma-ket mexanizmi¹⁴⁴

Mazkur yondashuvning an'anaviy baholashdan asosiy farqi shundaki, u faqat "samarali" yoki "samarasiz" kabi umumiy xulosa chiqarish bilan cheklanmaydi. Har bir nazorat elementi bo'yicha miqdoriy natija olinib, qaysi yo'nalishni birinchi navbatda takomillashtirish zarurligi aniqlanadi.

O'tkazilgan tahlil natijalaridan kelib chiqib quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. ichki nazoratni aniq mezonlar va vazn koeffitsiyentlari asosida baholash;
2. baholash jarayonida risk darajasini asosiy mezonlardan biri sifatida qo'llash;
3. ichki nazorat samaradorligini integral ball ko'rsatkichi orqali aniqlash;
4. past baholangan yo'nalishlar bo'yicha tuzatish chora-tadbirlarini ishlab chiqish;
5. ichki nazorat holatini davriy baholash bilan birga uzluksiz monitoring tizimini joriy etish;
6. baholash natijalarini raqamlashtirib, ularni boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayoniga integratsiya qilish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Ichki nazorat tizimini samarali baholash tashkilotdagi moliyaviy va operatsion risklarni kamaytirish, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlar

¹⁴⁴ Muallif ishlanmasi

ishonchliligini oshirish hamda resurslardan oqilona foydalanishning muhim sharti hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ichki nazoratni alohida elementlar bo'yicha emas, balki o'zaro bog'liq mezonlar majmuasi asosida baholash zarurligini ko'rsatadi.

Taklif etilgan nazorat muhiti - risklarni baholash - nazorat tadbirlari - axborot va kommunikatsiya - monitoring mezonlariga asoslangan balli-reyting usuli ichki nazorat tizimining kuchli va zaif tomonlarini miqdoriy jihatdan aniqlash imkonini beradi.

Shartli tahlil natijasida integral ko'rsatkich 71,7 ballni tashkil etib, ichki nazorat tizimi "yaxshi" darajada baholandi. Shu bilan birga, monitoring va risklarni baholash eng zaif yo'nalishlar ekanligi aniqlandi. Bu esa integral baholashdan tashqari, har bir tarkibiy mezon bo'yicha alohida tahlil o'tkazish zarurligini tasdiqlaydi.

Taklif etilgan metodika ichki nazorat tizimini "baholash - zaif jihatni aniqlash - takomillashtirish - qayta monitoring" tamoyili asosida uzluksiz rivojlantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 13-aprel O'RQ-404-son "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/uz/docs/-2931253>
2. O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 26-dekabr O'RQ-360-son "Byudjet kodeksi" <https://lex.uz/docs/-2304138>
3. COSO. Internal Control - Integrated Framework. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 2013.
4. Moeller, R.R. Brink's Modern Internal Auditing: A Common Body of Knowledge. Wiley.
5. Pickett, K.H.S. The Essential Handbook of Internal Auditing. Wiley.
6. Sawyer, L.B. et al. Sawyer's Internal Auditing. The Institute of Internal Auditors.
7. OECD. Internal Control and Audit in the Public Sector. OECD Publishing.
8. World Bank. Public Financial Management and Accountability. Washington, DC.
9. IMF. Fiscal Transparency Handbook. Washington, DC.